

## ORTA DOĞU ÖRNEKLEMELERİ İLE TÜRK KÜLTÜRLÜ HALKLARDA MİTOLOJİK DİŞİ/İYELER RUHLAR

Dr. Yaşar KALAFAT\*

### ABSTRACT

#### Female Possessors in Turkish Cultured Folks with Middle East Samples

Middle East has always been in the center of Turkish cultural geography in past as well as present. Both scientific views have supporters that Turkish tongued and cultured folks had settled this region in time or they were native people of the region already.

Being from a marquee is a mythology related issue. Strength of "mythologic common past" view is related to geography's mythologic past matching up with folk's mythologic past.

In this notification, moving from given point, we are going to tell about females of the invisible beings that is described as "spirit" also "possessor" in folklore glossary. We'll try to explain their knowable features, locations and hierarchy between them. So that, moving from female possessors by going deep into the center of folklore we will discuss the question of "Is it possible to find a connection between present day and mythologic age?"

In previous works we've done on this subject, we studied black and white possessors. Black possessors known as "evil spirited powers" or "negative powered elements" in western literature. This time we are going to try to focus on different beings such as "Umay", "Yer Anası", "Çömçe Gelin", "Al Karısı", "Peri", "Dev Anası", "Züridi Anga", "Simurg", "Ayhulu", "Samrau". Mention local names of these among the region and the ways of protection from them.

We will state their place in Old Turkish Belief System and approaches of masters of mysticism to the subject. Also we will compare the region's folklore cult, Fatma Ana and Umay Ana.

We will study "spirit" with samplings by moving from human, non living thing, plant and animal cults. And identify the common points - if there are- of new and old spirit concept. With the findings we come up with, we will put the sense of "spirit" at center and emphasize spirit of country, spirit of homeland and mother country.

---

\* Halkbilimci-Araştırmacı- Ankara/TÜRKİYE

## GİRİŞ:

Biz bu çalışmayı planlarken bazı yazılı kaynaklarda “**ruh**” olarak geçen ve bu kaynaklar ile derlediğimiz halk inançlarında “**dişi**” oluşlarına cinsiyetlerine de vurgu yapılan mistik güçlerin üzerinde durmayı düşünmüştük. Bu arayışımız Türklerin kadim dinlerinde **özüt, süne, kut, sür, salkın, körmös** ve **yula** olarak geçen ruha bir tanım getirmemizi gerektirdi. Gördük ki Türkçe lügatler<sup>1</sup>, dinî bilgi veren kaynaklar<sup>2</sup> ve bu arada tasavvuf ehlinin ruh tanımlarının içeriği farklı zenginlikte dirler.<sup>3</sup> Daha önemlisi bir kısım halk inançları ile eski Türk inancına dair bilgi veren kaynaklar “**ıye**” veya “**sahip**” karşılığında ruh ifadesini kullanıyorlardı.<sup>4</sup> Böylece farklı inanç sistemlerinin değişik dinî objeler karşılığında kullandıkları ve içerik bakımından da biri birlerinden tamamen bağımsız olmayan “**ruh**” gündemimize geldi. Böyle olunca da arayışımızı eski ve Türk inançları ve bu arada tasavvufî izahlara yer vererek ele almak durumunda kaldık. Giderek dişi ruh veya iye kadar konunun geneli ile ilgili açıklamalara yer vermemiz gerekti

## METİN:

İye/İzi/Yiye/Eye olarak bilinen bu ruhlar **hami** koruyucu ve **habis**/sakınılması gereken ruhlar olarak bilinmektedir.<sup>5</sup> Her iki türün de erkeği ve dişi olabilmekte hami olanlar Ak ve habis olarak bilinenler de kara

<sup>1</sup>Türkçe sözlükte Ruh vücuttan ayrı olduğu kabul edilen öz, en önemli nokta, hayalet, canlılık, bedenın hayat gücü gibi anılandı rılmakta, ruhu bile duymamak, ruh kazandırmak, ruhu şad olmak, ruhuna güneş açmak gibi deyimlerde yer almakta, ruhaniyet cismani olanın karşıtı olarak algılanmaktadır. TDK *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2005, s.1662-1663

<sup>2</sup>Kur'an-ı Kerim'de ise ruh, nefis, vahiy, “Allah melekleri kullarından dilediğine, emrinde olan ruh/vahiy ile indirir”. (Onu ‘Kur'an-ı’ Ruh’ul Emin (Cebrail) indirdi. “Ruh Allah'ın emrindedir”, Hz. İsa /Ruhu'l-Kudüs, “Onu İsa'yı Ruh'u'l-Kudüs ile destekledik), İsa Allah'tan bir ruhtur. Allah'ın Âdem'e ve Meryem'e ruhundan üfle miş olduğu nesnedir (Meryem'e ruhumuzdan üfledik) İnsanlara hakkında çok az bilgi verilen konu, (Deki: “Ruh Rabbinin emrindedir”) (‘Ruh Hakkında’ “İnsanlara Pek Az bilgi verilmiştir”) Recep Akyan, *Kelime ve Konularına Göre Alfabetik Kur'an Fihristi*, Pınar yayınları, İstanbul, 1997, s.852-852

<sup>3</sup>Türkçe sözlüklere göre iye, sahip ve iyesi olmak ise, bir şeyi elinde bulundurmak sahibi olmaktır. TDK, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2005, s.1005-1006

<sup>4</sup> Yaşar Kalafat *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ebabil yayınları, 5. Baskı Ankara, 2005, s.22-34

<sup>5</sup> Celal Beydili (Memmedov) “Eski Türklerde Gizli Tabiat Kuvvelerine İnanma/İzi-İye İnanı” *Azerbaycan Şifahi Xalq Edebiyatına Dair Tedqiqler XI*, Bakı 2002, s. 119-134

iyeler olarak tanınmakta her ikisi de hayatın her kesiminde görülebilmekte her ikisi için de saçı yapılabilir. <sup>6</sup>

Bu arada Hz. Âdem'in isminin "Kiş" oluşu ve Eşi Havva Ana'nın ismi ise "İy" oluşu, kişiöğlü sözünün buradan gelmiş oluşu kültürümüzde evin sahibi anlamında annelere ev iyisi denilmiş olması arasında bir ilişki aranabilir mi diye düşünüyoruz.

Ak iye diye tanınan, koruyucu diyebileceğimiz iyelerin yanı sıra bir de, adeta şerhlerin temsilcisi olan Kara İyelerin de oldukları kanaatindeyiz. Koruyucu iyelerin bu vasfı için onlara kanlı ve kansız kurbanlar verilebilirken, bunlar, yardımlarından mahrum etmek suretiyle uyarıcı ve zarar verici de olabiliyorlardı. Bu konuda Ramil Eliyev, Altay tasavvurunda "dağ ruhları insanları cezalandırabilir, hayvanları kırabilir, onlara tufan, pis hava gönderebilir. Bu o zaman baş verirdi ki ona kurban kesilmirdi. Ona göre de Altay ruhu için ağ koyun kesirdiler, dağa taraf süt atardılar. Pendiri Altay ruhu için piramide şeklinde hazırlayıp dağın zirvesine qoyardılar.". demektedir. <sup>7</sup> Su iyisine kurban vermek için hayvanın dışısının seçilmiş olmasının iyelerinin cinsiyetini anlamlandırmada bir manası var mıdır? Zira

Yakut Türklerinde ilkbahar'da balık avına çıkmadan evvel doğum yapmamış bir ineği **U İçite** olarak bilinen su iyisine kurban ederler Yakut Türklerinin su iyelerinden birisi de **Ukolo Toy on'**dur. <sup>8</sup> Bu su iyesi suların kirletilmesi konusunda çok hassastır. Suların temiz tutulmasını ister. İnsanlar onun kurallarına riayet etmezler ise, çok kızar su kaynaklarını kurutur ve insanları susuz bırakır.

Eski Türk İnanç Sistemi irdelenirken bir takım kültler ve bunların merkezlerinde iyeler vardı. Dağ İyesi, Su İyesi, Ağaç İyesi, Kurt İyesi tanımlarının izahı <sup>9</sup> tasavvuf edebiyatından hareketle nasıl yapılabilir?

İzaha göre; Cemadat, nebatat, hayvanat ve insanattın nefisleri öbek öbek yaratılmıştır. Cemadat nefislerinden bir öbek kendi istekleri üzerine mesela Kara Taş veya Ağ Taş olmuşlar. Bir öbek nebatat nefisinden yaratmış mesela Akça ağaç veya Ardıç olmak istedikleri için Akça ağaç ve Ardıç olmuşlar, Bir öbek hayvanat nefisinden yaratılmış, onlar mesela kurt veya ayı olmak

<sup>6</sup> Yaşar Kalafat, "Çorum ve Çevresi Merkezli Türk Kültürlü Halklarda Saçı", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu*, 23-25 Kasım 2007

<sup>7</sup> Remil Eliyev, "Efsenelerde Dağ Kültürünün Strüktü-Semantik Fonksiyonlarına Dair", *Azerbaycan Şifahi Xalq Edebiyatına Dair Tedqiqler XXI*, Bakı 2006, s. 15-38.

<sup>8</sup> S.Buluç, "Şamanizm", *Türk Amaç*, 1942, S.1-8 s. 130

<sup>9</sup> Sabahattin Güngör, *Tasavvuf Mektupları*, Burhaniye, 2009

istedikleri için kurt veya ayı olmuşlar. Aynı şekilde bir öbek insanat nefsinden yaratılmış onlar mesela Türk veya Moğol olmak istedikleri için Türk ve Moğol olmuşlar.<sup>10</sup>

Yüce Zat, cebredici olmuş ve fakat cebreden olmamıştır. İnsan, hayvan, bitki ve kayayı yaratmış ancak kullanırının yaptıklarını seçim konusunda yönlendirmemiştir.

Bu noktada iyeye izahımızda yer ararken onun bedenleşmiş bir şekli, donu ve Rab boyutu gündeme gelmektedir.

Her cismin bir iyesi var iken, kişiöğlü'nun da bir iyesinden bahsedilebilir miydi? Beden nefis ve Rab bağlantısında iyenin yeri ne idi? Bu noktada insanı kâmile giden güzergâhın izahı üzerinde durulamaz mıydı?

Tasavvuf bilginleri ruh konusunu açıklarlarken insanın üç vücutlu bir varlık olduğunu Bunların;

“**Rab**; Yunus Emre'nin “Bir ben vardır bende, benden içeru..” veya “Süleyman var Süleyman'dan içeru” dediği asıl olan zat

**Nefs**; Yoktan yaratılmış olan

**Beden**; var olandan oluşturulup, evrilmiş olan” olduğunu belirtmektedir.<sup>11</sup>

Türkolog Nerimanoğlu'nun teşhisine göre, “insanların da öz ruhu vardır. Lakin insan ruhları eş ruhlardan farklenir. Onlar cehennemdeki **Süt Gölü**'nden bir damladır Uşak doğmazdan evvel **Yayık Göl**'den bir damla gönderip uşağa katır”.<sup>12</sup> Şamanizm'e göre ruhlara tek ruh ve eş ruh olabiliyor tek ruhlara çok kere tanrılarda görülebilirken, **Elqem** isimli tek ruh Şamanların coşkusunu sağlıyordu

İnsanın nefsi bir bütün fakat bedeni 4 ruhu içerir. Cansız gibi duranlar, bitkiler, hayvanlar ve insanî ruh İslam'da iyi ruh iyiliği nispetinde Allah'ın izni ile her şeyi ruh gözüyle görür, sağırdır, dilsizdir ama **ruh gözüyle** görür.<sup>13</sup>

“Dinle nefsin canlıdır.,

Dutmayanlar ganlıdır

<sup>10</sup> Sabahattin Güngör, a.g.e.

<sup>11</sup> Sabahattin Güngör, a.g.e.

<sup>12</sup> K. V.Nerimanoğlu *Özümlüz Sözümlüz*, Bakı, 2005 s. 95

<sup>13</sup> Sabahattin Güngör, a.g.e.

Hetai, hezareyle

Bu yol nedir, yanlıdır”<sup>14</sup> dörtlüğünde bu noktaya deyiniilmiş olmalı.

Bu açıklama sadece insanat için mi yapılmıştır. Yani cemadattan taşlardan **Karataşın** içinde ondan içeru bir taşın, ağaçlardan **Akcaağacın** içinde ondan içeru bir ağacın veya hayvanattan **kurdun** içinde ondan içeru bir kurdun olduğunu mu anlamalıyız? Yani yaratılmışlardan her birinin içresinde farklı nispetlerde İslamî deyişle rahmanî ve şeytanî güç mü arayacağız? Yoksa yaratılmışlarda farklı nispetlerde aklık ve karalık aramak değil de, tamamen kara veya tamamen ak olarak mı istekleri üzerine var edilebilmişlerdi? Her iki izah arasında ayrıca ciddi bir aynılık yönü vardır. Birinci izah esas alınması halinde, her kara iyede az çok ak iye özelliği vardır.

Bu iki izahtan birinci olan görüş esas alınırsa, insanat için insanı kâmil ve onun mürşidi söz konusu olduğu gibi, cemadat için cemadatı kâmil ve onun mürşidi, Nebahat için nebatatı kâmil ve onun mürşidi, hayvanat için hayvanatı kâmil ve onun mürşidi gündeme gelmiş olmaktadır.

Tasavvuf bilginlerinin başka bir açıklamalarında da Dağ Velileri olarak bilinen veliler vardır. Dağlar onlara tahsis edilmiştir. Orada gömülüdürler Ve o dağın onların adı ile anılması gerçektir”<sup>15</sup> Bu teşhisi halk inançlarından tespit edip Dağ kültü olarak izleyebiliyoruz. Bu noktada veli olan dağlar ve dağı olabilen veliden mi söz edilebilecektir. Bu taktide cemadat için yapılan bu açıklama nebatat, hayvanat ve insanat için de yapılabilecektir. Yani ruhani anlamda seçilmiş ağaç ve seçilmiş veli kişinin kutlu ağacı, keza seçilmiş kurt ve veli kişinin kurdu anlayışları gündeme gelmektedir. Veli kişinin kutlu dağı, kutlu ağacı ve kutlu kurdu olabilirken mesela cemadattan kut bulmuş dağın da kutlu nebatattan kut bulmuş ağacı ve hayvanattan kut bulmuş kurdu olmak gerekmez mi? Halk inançlarından yapılmış tespitlerle bunların örneklenmeleri zor değildir. Bir örnek olmak üzere “Hangi Dağın Kurdu Öldü?” deymi inanç etimolojisi bakımından ele alınabilir.<sup>16</sup>

<sup>14</sup>Hüseyin Mehmedzade Sadık, *Kara Mecmua, Şeyh Sefieddin Erdebili'nin Şe'irleri, Sözleri, Öyüdləri ve Menkıbeleri* Tahran, 2001

<sup>15</sup>Sabahattin Güngör, a.g.e.

<sup>16</sup> Yaşar Kalafat, “Eski Türk İnançları İtibariyle Türk Mitolojisi, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'in Çalışmaları” *Cumhuriyet ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Uluslar arası Sempozyumu*, 14-16 Mayıs 2008 Ankara.

“Gök cisimlerinin yararları ve zararları ışıklarının güçleri, saçtıkları ışıkların ruhaniyeti göre değişir.”<sup>17</sup> Açıklaması esas alınarak saçılan ışının ruhaniyeti belirlemişliğinden hareketle diğer cemadatın ruhaniyeti için bir ölçü kabul edilmesi mümkün müdür?

Cemadat ruhu esas alınarak yuvanın, mahallenin vatanın ruhundan bahsedilebilecektir. Ruh köküne bağlılıktan ruh yüceliğinden<sup>18</sup> Caminin ruhundan bahsettirebilecektir.<sup>19</sup>

Bu izah kabul gördüğü takdirde ve görebildiği nispette kutlu dağ<sup>20</sup>, kutlu ağaç, kutlu hayvan tanımlamalarının izahı mümkün olabilecektir. Kutlu kişi veya insanı kâminden beklenen onda görülebilen tayy-ı mekân gibi özellikler kutlu dağdan, kutlu ağaçtan, kutlu kurttan beklenilebilecekti.

Halk inançlarında bu dağlarda<sup>21</sup>, ağaçlarda, hayvanlarda tanrısal güçlerin olduğuna inanılıyordu.

Diğer taraftan Şit ve İdris Peygamberlerin ümmeti oldukları üzerinde durulan Sabilerde “hakîm, mukaddes, noksan sıfatlardan münezze, yaratılmamış, celâl ve azametine ulaşılması imkânsız, fakat ruhlar vasıtasıyla kendisine yaklaşılabilen bir yaratıcıya inanırlar.”<sup>22</sup> Denilmektedir ki bu açıklama adeta ruh ve iye anlayışlarını örtüşürmektedir.

<sup>17</sup> Sabahattin Güngör, a.g.e.

<sup>18</sup> M. Fethullah Gülen, *Enginliği İle Bizim Dünyamız İktisadî Mülâhazalar*, İstanbul, 2009, s. 59, 493

<sup>19</sup> “Havsalam almıyordum bu hazine hali önce;  
Ey bu câminin rûhu! Kabbız git dile  
Âh ey zavallı mabet! Seni böyle görünce.  
Sana hürmet etmeyen bu mukallid mahalle  
Dertli bir çocuk gibi imanına bağlandım  
Bir gün hârab olmazsa Türk’ün kılıç kanıyla  
Allah’ımın ismini daha çok candan andım  
Baştan başa tutuşsun göklerin yangınıyle!  
... Nazım Hikmet

<sup>20</sup> “Teleut, Teles ve Abakan Türkleri Özlerine yakın dağlardan birini Tanrı koruyucu ruh ya da büyük ata sayırdılar. Qadim Türkler dağ ruhlarını *söyök/Seyek*, Seke adlandırdılar. Bu dağları özüne doğma onu *tös-taq* (ecdat dağ), ulu taq (büyük dağ, aru-tös (temiz ecdat) adlandırdılar” (Remil Eliyev, “Efsenelerde Dağ Kultunun Struktü-Semantik Fonksiyonlarına Dair”, *Azerbaycan Şifahî Xalq Edebiyatına Dair Tedqiqatlar XXI*, Bakı 2006, s. 15–38

<sup>21</sup> Kepez, Murov, Qonur-gör neçe dağ var...

Üstüne nur yağsın, ay deli Kaçkar,  
Yayın ortasında yağdırarsan, gar,  
Sef çekib üstünde serdarın, dağlar” (Mürsel Hekimov, *Haqq Aşığı Dede Şemşir Dünya, Xüsusi Buraxılış 2(4) Mart 2004 sf.58*)

<sup>22</sup> Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1993, s. 48

Bizim evvelce erkek olmayan ulu canlar üzerinde yaptığım bir çalışmada insanı kâmil tiplemesinin bütün tezahür şekilleri bakımından erkek ve dişiliğin bir faktör olmadığını halk inançlarından hareketle görebilme imkânımız olmuştu.<sup>23</sup>

Tasavvuf bilginleri kemalatta cinsiyeti açıklarken; “Erkek ve dişi müminler denirken erkek ve dişi veliler kastedilmiş olunur. Dişi veliler tanımlaması ile Allah’ın yaratma gücüne sahip erkek veliler anlatılmış olur. Erkek veliler ise harcıâlem diğer velilerdir. Şeyh Abdulkadir Ceylanî, Beyazıt Bistamî, Eşrefoğlu Rumi hep dişi velilerdir” denilmektedir.<sup>24</sup>

Dinde dişilik ve erkeklik vardır. İslamiyet’te yoktur. Din Âdem’le başlayan birinci aşamadan Musa’ya kadar olan dönemdir. İslamiyet ise Musa aşamasında başlar İsa ve Muhammed’le tamamlanır.

Şehit olabilmek için cinsiyet farklılığı üstünlük unsuru değildir. Halk tasavvufunda bir şehidin 70 veya 70 bin yakınına şefaate edebileceği inancı vardır. Şefaatten yararlanabilmek için keza cinsiyet farkı bir faktör değildir. Buluş yaşına girmemiş ve daha ziyade bebek yaşında iken ölenler için cinsiyet farkına bakılmaksızın “cennetin kapısında anne ve babası bekler” inancı vardır.

Konu ile ilgili bir başka halk inancında da, ölen kimselerin geride bıraktıkları yakınları için Allah’a hayır dua edebilecekleri inancı vardır. Bu inanç ne derece Ata Kültü/Atalar Ruhu ile bağlantılıdır. Ölen kimselerin yaşayanlarına doğrudan şefaate edebilecekleri değil, bu konuda Allah’a başvuracakları takdir makamının Allah olduğu inancı vardır. Bu bulguda da cinsiyet farkı söz konusu değildir.

Kişi hayır duada bulunup geçmişlerinin ruhuna gönderirken tövbekâr olarak duaya başlar. Tövbe makamı Allah’ın katıdır. Okunan Kur’an’ın ruhlara gönderme sıralaması Hz. Muhammed’den başlatılır. Bu şekilde yapılan dua bereketinin artacağına inanılır. Bazı izahlarda, yaşayan kimsenin de ve hatta duayı yapan kimsenin de bizzat kendi ruhu için de dua edebileceği inancı vardır.

İslam, âlemi tek bir vücut halinde yaşayanlardır. Bütün zıtlıklar onlar için kaldırılmıştır. Onlarda da haliyle erkeklik ve dişilik de yoktur.<sup>25</sup> Bu

<sup>23</sup> Yaşar Kalafat “Anadolu’da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnançları” *Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, Kış 2004 S. 32 s. 37-55

<sup>24</sup> Sabahattin Güngör, a.g.e

<sup>25</sup> Sabahattin Güngör, a.g.e.



izahta inançta “ters motifi” veya “zıttı/aksi” inancının ne zaman ve nasıl kalmış olduğunun da izahı vardır.<sup>26</sup> Bu açıklama ile dinde olan İslam’da olmayan bir olgudan söz etmiş oluyoruz.

Çalışmanın sınırlanması için bu da yetmiyordu.”**Kişioğlu**” ve onun “er kişi”, “dişi kişi” olması da açıklamalarda bir faktör oluşturunuyordu. Ebe, mamaca, göbek anası, bibi; gibi statüler de, dolaylı da olsa bu bütünün parçaları idiler. Nitekim sistemin parçalarından birisi olan şaman, erkek veya dişi olabiliyordu

Halk inançlarında yere ve göye cinsiyet atfediliyor gök cisimleri mesela güneş ve ayın da anne ve baba olabileceği inançları yaşatılıyordu. Mesela günün, “yerin anasına kavuşma saati” vardır.<sup>27</sup> **Gök kuşağının adı Ebem Kuşağı/ Fatma Ana Kuşağı’dır.**

Etnograf S.M. Abramzon’un tespitine göre Eski Türk, Altay, Kırgızların Umayları, Özbeklerin Anbar-Ana’sı yakutların Aysıtı tipinin değişik tezahürüdür.<sup>28</sup> Batı Oğuz Türklüğünde Fatma ana olarak varlığını sürdürmüştür., denilmektedir<sup>29</sup>

İnanç sisteminde Umay dişi ruhtu. İnsanların ve hayvanların anne adayı dişilerini ve bebekleri koruyordu. Ayrıca kilerdeki ve aşhanedeki bereketle ilgili idi. Umay Ene/Umay Ana karakterinden hareketle dişi ruhların da kendi içlerinde ak ve kara diye ayrılacakları söylenilebilecektir. Bu kapsamda düşünülür ise *Kepçe Gelin* de bereketi temsil eden ve erkek olmayan bir ruh idi. *Al Karısı* ise dişi idi ve loğusa anneye ve bebeğine musallat olabiliyordu. Buradan hareketle Eski Türklerde varlığını Bengü Taş Yazıtlarındaki *Yırçı*’den bildiğimiz bir *Yir Ene/Yer Ana* iyesi var. Bu iye yerin ve toprağın sahibi olarak tasavvur edilir. Diğer taraftan yer iyesini

<sup>26</sup> Fuzuli Bayat, “Mitolojik Zıtlıklar Paradigmasında Baba-Oğul Mücadelesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume2/6 Winter 2009, s. 63-70

<sup>27</sup> Günün bu saatleri “*Şer Vakti*” denildiği olur. Bazı yörelerde de bu zaman “şer karışma vakti” olarak bilinir. Alevi inançlı Müslüman kesim bu vakit için, “*Yer Morarma Vakti*” “*Gaflet vakti*” olarak niteler. Bu saatlerde tohum ekilmez, defin yapılmaz, yoğurt veya hamur mayalanmaz. “*Yerin Mühürlendiği*” veya “*Günün Anasına Kavuştuğu Saatler*” olduğu kabul edilir. Bu saatlerde gelin kız için çeyiz işlenmez. “*Yerin Bağlanması*” gibi sularında akşamdan sonra bağlandığı inancı vardır. Bu inanca bağlı bir hayli uygulama yapılır.

<sup>28</sup> Abdıldacan Akmataliyev, *Kırgız Folkloru ve Tarihî Kahramanlar (Evlilik Gelenek ve Türküleri, Çocuk Folkloru, Edebî ve Tarihî Kahramanları)*, Atatürk Kültür Merkezi Ankara, 2001,s.131

<sup>29</sup> Abdıldacan Akmataliyev, *Kırgız Folkloru ve Tarihî Kahramanlar (Evlilik Gelenek ve Türküleri, Çocuk Folkloru, Edebî ve Tarihî Kahramanları)*, Atatürk Kültür Merkezi Ankara, 2001,s.131



biliyoruz. Acaba Ana Vatan, Ana Yurt inancı ile bu tespitin bir bağlantısı kurulabilir mi?

Türk destanlarında kahraman dağdan olduğu gibi *dağın ruhundan* da güç alabiliyordu ki bu ikisi farklı şeyler değillerdi. Dağlar *ulu ana*, *ulu ata* durumunda idiler. Atalar ruhu ile dağ ruhu farklı değildiler. Dede Korkutun alkışındaki *‘Qarlı qara tagların yıqılmasun’* dağının ruhu dağını terk etmesin anlamında idi. Taşa dönüş olayı da ruhun bedenden ayrılarak yıkılması idi mi?

Tatar Türklerinde ruhlarla ilgili inançlardan biri de *“Yurt Anası”* veya *“Ev Anası”* inancıdır. Gençler evlerini kurup yuvadan ayrılınca ev halkı *“Yurt Anası bugün evden falanı uğurluyoruz”* der. İnanca göre Ev Anası evden ayrılan fertle birlikte yeni evi/ocağı da koruması altına alır. *“Yurt Anası yeni eve ocak demiri ile göçer”* inancı vardır.<sup>30</sup> Tatar Türk halk inançlarında mitolojik güçlerin arasında Ak İyeler **Sıhri Zatlar** ve kara İyeler de **Tüban Ruhlar** olarak bilinirler. Bunların bir kısmı dişidirler. **Vampir Ubrı** olarak bilinirken **Ubrırlı Karak**, Dişi Vampir olarak bilinir. **Yalmavız**, **Ubrırlı Karcık**’ın 7 başlı 1 gözlü kız kardeşidir. **Meckey** Ormanın ruhu iken, **Mıstan/Mutsan Eskey**’in kız kardeşi olan bir dişi ruhtur. Ayrıca dişi orman ruhlarının bir hocası vardır ve **Piçen** olarak bilinir. **Yuha**, güzel kız yüzlü bir yılan görünümündedir. **Balk**, çok başlı, at gözlü, kanatlı bir ruh olup insan kılığına da girebilen insan ve insana ait eşyaları çalabilen bir ruhtur. Güzel kız donuna girerek gençleri kendisine âşık ettiği olur.

Yakut Türklerinde *“Dipsiz Dünya”* tabiri ile yerin derinlikleri ifade edilmekte ve dişi olduğuna inanılan bir iye kastedilmektedir.<sup>31</sup> Dipsiz Dünya

<sup>30</sup>Yaşar Kalafat, Balkanlardan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları III-IV, Berikan 2006 Ankara, s.17-189

<sup>31</sup>Altay Kam’ı göğe çıkarken göğün 6. katında **Ay Ada/Ay Baba** ve 7 katta da **Kün Ene/Güneş Ana**’yı selamlar. Doğu Anadolu’da birçok yerde Ay, baba ve güneş, ana olarak bilinir.

Güney Azerbaycan’da göğün erkek yerin dişi olduğunu buradan hareketle **Gök Baba** ve **Yer Ana** denildiğini dinlemiştik. İnsanlar üzülmünce çocuklar ağlayınca, *“Vay Anam”* dediklerini, bununla eninde sonunda kavuşulacak mekânın yer olduğu kastedilir. Yer ile Gök arasında olduğu gibi güneş ile ay arasında da cinsiyet belirleyen halk anlatıları vardır. Sürekli dönüşleri âşıkların bir birlerinin takibi olarak anlatılır. Bazı anlatılarda da Güneş veya Ay Hz. Muhammed veya Hz. Ali olarak geçer. Uluğ Türkistan’da anlatılan bir efsaneye göre Güneş ve Ay aralarında güzellik iddiasına girerler. Güneş ayın yüzünü tırmalar böylece ayın yüzündeki lekeler oluşurlar. Bunun üzerine ay da bir avuç iğneyi güneşin yüzüne fırlatır. Güneş ışınlarının ok gibi olmaları çıkan bu kanlardanmış

tanımlamasını biz az biraz Kars'tan da hatırlıyoruz. Tatar Türklerindeki kara iyelerden bir kısmının dişi olduklarını çocukları olduğunu biliyoruz. Esasen kara ve ak iyelerde cinsiyet yapılanmasını yeterince bilmiyoruz.

Fatma Ana-Umay Ana karşılaştırmasında; Umay Ana da Fatma Ana gibi dişi, kutlu bir güçtür. Her ikisi de inanç sisteminin başında değil ve fakat üst düzeydedirler. Her ikisi de anneler, yavrular, doğum ve bereketle ilgilidirler. Her ikisi de çağrıldıklarında yardım etmekte, daha ziyade ellerinde hikmet aranmakta ve Türkçe dualarda yer almaktadır. İslamiyet'te Fatma ana Allah'ın emri ile hareket edip etkinlik sergileyebilirken, Gök Tanrı İnanç Sisteminde Tanrı- Umay bağlantısına dair net bilgiler yeterli değildir. Umay Ana'nın yaşam alanı gökyüzü, ruhlar âlemidir. Fatma Ana kutlu bir kul olmasına rağmen ölümlü bir fanidir. Umay Ana bazı metinlerde peridir. Fatma ve Ayşe Ana'lar Azerbaycan Türk halk inançları kültüründe suyun perisidir. İduk Umay'ı Tenger Minyan olarak tanımlayanlar da vardır. Tanrının Kızı ve Bereket Tanrıçası tanımlarını biz biraz tercüme özü olarak görüyoruz.

Günümüz Anadolusunda Antalya Yörük Aşiretlerinden Honam yaşlı hanımlar ani şaşkınlık, hayret halinde "umaaaa" demektedirler<sup>32</sup>

Fatma Ana Kültü ile Kıbele inanç sürekliliği bağlantısı kuran çalışmalar da olmuştur. İslamiyet'ten evveli Grek-Roma dönemlerinin bu tanrıçası etniklik alanı daha genişti mesele dağlar onun hâkimiyeti altında idi.<sup>33</sup>

Su merkezli bir diğer iye de Al Karısı'dır. İnanca göre al karısı su kenarlarında yaşamakta veya kapıp kaçırdığı yeni doğum yapmış annenin veya bebeğinin ciğerini su kenarlarında yemektir. Bazı izahlara göre de Al Karısı/Al Avradı/Al Kızı, su değirmenlerini bilhassa yıkık eski su

---

Suriye'deki Bayır-Bucak Türkmenlerinin halk inançlarına göre **Güneş** ile **Ay** iki kardeşirler. İnanca göre Güneş kız ve Ay ise erkektir. Güneş hamur yoğururken Ay onun yanına gelir ve yaramazlık yapar, öfkelenen Güneş Ayın yüzüne bir tokat atar, böylece ayın yüzündeki lekeler oluşurlar.

Özbekistan Türk halk inançlarında da ay ve güneşe cinsiyet yakıştırılmıştır. Gelin yeni ocağının eşiği önüne gelip yeni akrabalarını sırayla selamlamaya başlayınca hediyelerini almadan oturmaz. Bunun üzerine kaynata, "Ay kızım, ay gibi güzel kızım, sana güneş gibi oğlumu verdim. Sana at, koyun, sığır vereyim otur" diyerek söze başlar. Bu anlayışta da ay dişilik ve güneş erkeklikle ilişkilendirilmiştir.<sup>31</sup> Diğer bir tespitte de "ay" hecesinin bir artıklı, ön ek özelliği gösterdiği bilinmektedir. Azerbaycan ve bilhassa Karapapak Türklerinde, Ay kız/kız, ay oğlan, ay ata, ay lele, Ay Ali gibi söylem biçimi vardır.

<sup>32</sup> Kaynak Kişi; Halil Erdemir, Homan Yörük Aşiretinden bir akademisyen

<sup>33</sup> Prof. Ömer Çapar, "Eski Batı Dünyasında Ana Tanrıça Kültü (Grek-Roma)", *Dördüncü Uluslar arası Orta Doğu Semineri, İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu*, 29-31 Mayıs 2009 Elazığ

değirmenlerini mekân tutmaktadır.<sup>34</sup> Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun bazı kesimlerinde doğum yapmak üzere iken eşini al karısından korumak için hastanın erkeği, eşikte ateş yakar, silah atar, **erkek at** kişnetir ve bu arada akarsuyu hançerler. Akarsuyun hançerlenmesi **Al Karısına** karşı bir korunma şeklidir.

Kara iyelerin bir tezahürü de Alkarısı'dır. Yakut Türkleri kara iyelere **Abaası** demektedir. Alkarısı, **Umay** koruyucu iyesinin zıttıdır. Yeni doğum yapan kadınlara ve yeni doğan çocuklara musallat olur. Türk dünyasında **Albastı, Alkarısı, Al, Albis, Almış** olarak bilinirken Doğu Anadolu ise **Kara kura** olarak bilinir.<sup>35</sup>

B.Ögel Albastı tasnifine dair bilgi verirken "**Kara Albastı**" ciddi ve ağırbaşlı, "**Sarı Albastı**" hoppa ve şarlatan, "**Kırmızı Albastı**" ise insanlığın anası olan bir ruh olarak kabul edilir, demektedir.<sup>36</sup>

Ocaklı olmanın yollarından birisi de **Al Karısı** yakalayabilmiş olmaktır.<sup>37</sup> Birçok yerde halk arasında Al Karısı basmasına karşı korunmada başvurulmuş çarelerden birisi de Fatma Ana'nın ismini anmak olunca bu içerik benzerliği anlamlı olmalı. Diğer taraftan al karısına, çok çalışkan, eli bereketli, her işi yapabilen bir varlık olarak bakılır. O'nu yakalamak zor olduğu ve yakalayanın kullanılabilir duruma getirmesi için yakasına bir iğne takması gerektiği inancı vardır. Kara İye kapsamında olan Al karısının kişiöğlünün hükmüne demir vasıtasıyla girmesinden sonra ak iye fonksiyonu gösterip bereket sağlaması "ters motifi" veya "aksi/zıttı" özelliği yansıtmış olması tipik bir örnek olmalı.<sup>38</sup>

Ahlat'ta loğusa hanım **aynaya** bakmaz. Zira 40 gün cinler loğusanın başına tebelleş olurlar. Aynaya bakar veya yalnız bırakılırsa cinler veya **Deniz Karısı** loğusanın ciğerini yerler<sup>39</sup> Bu bulguda al ruhu, halk inançlarında cin olarak algılanmıştır.

<sup>34</sup> Yaşar Kalafat "Halk İnançlarımızda Değirmen" **Folkloristik Prof. Dr. Umay Güney Armağanı**, Ankara 1996, s. 142-151; **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Şubat 1997 S. 122 s. 31-32

<sup>35</sup> Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara, 2006

<sup>36</sup> B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara, 1989, s.300

<sup>37</sup> Ergin Doymuş, **Her Yönüyle Kangal**, Sivas, 1999 s.122

<sup>38</sup> Yaşar Kalafat "Türklerin Dini Tarihi Türk Halk İnançlarında (Ters Motifi)" **Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan**, Ankara 1995. s. 297-307; **Türk Dünyası Tarih Dergisi** Mart 1997 S. 123, s. 15-19

<sup>39</sup> Kaynak Kişi; Özcan Pirhasanoğlu



Al Karısı, Behranlı aşiretinde Şıvat olarak bilinir. Şıvat'ın ayrıca Kürtçe bir karşılığı yoktur. Ana dili farklılığına rağmen inanç ve tanımlanması aynıdır. Sıvat'ın ilk karşılaştığı insandan korktuğu gibi Keza erkek attan korktuğu şeklinde bir inanç da vardır. **Şıvat**'ın bağlı atı gece bindiğine de inanılır<sup>40</sup> Bu inanç Türk kültür coğrafyasında çok yaygındır ve bununla ilgili birçok efsane de vardır.

Ahlat'ta bir de Şubat karısı inancı vardır. Şubat ayında doğum yapan kadınların Şubat karısı tarafından ciğerinin yenilebileceğine inanılır. **Şubat Karısı** ile Şıvat ne derece aynıdır bilemiyoruz. Şubat karısından korunmak için loğusanın yanına yastığının altına firkete, bıçak, makas konur bulunduğu odanın duvarına silah asılır. Bu kadını, sadece loğusa kadın görebilir onun gözüne görünür, o eşini çağırır ve silah atmasını sağlar. Silah sesinden korkan şubat karısı gider. Gitmemesi halinde loğusasının ciğerini götürüp yiyeceğine inanılır. Şubat Karısı'ndan korunmak için diğer aylarda da tedbir alınır, ancak o daha ziyade Şubat ayında etkilidir. Onun diğer adı **Deniz Karısı**'dır. Şubat Karısı'ndan korunmak için loğusanın kapısında at kişnetilir. Erkek atın gözüne gözüktüğüne inanılır ve attan korktuğu kanaati vardır.<sup>41</sup>

Anılan kara iye için aylardan "Şubat" adının seçilmiş olması bu ayın özellikle bazı yörelerde çok soğuk geçmesi, ateşli hastalık yaşayan anne adayı itibariyle anlamlı olmalı. Şubat Anası tanımlaması doğu kara denizde de bilinmektedir. Şıvat adını biz Elazığ'dan da benzeri etkinlikleri ile bilinen iye olarak hatırlıyoruz. Şıvat muhtemelen Şubat'ın farklı telaffuz edilmiş şeklidir.

Altay Türklerinde bebek 6 aylık oluncaya veya yerel ifade ile canlanmaya başlayıncaya kadar aynaya baktırılmaz. Zira bu dönemde bebek aynaya bakınca aynada kendisini değil **Körmez** olarak bilinen şeytanı görür. Ancak körmez'in cinsiyetini bilemiyoruz.

Altay Türklerinde akşam olup güneş battıktan sonra evin dışından eve su getirilmez. Güneş battıktan sonra kötü ruhların suyu sahiplenebilmiş olma ihtimaline inanılır. Su etrafında yaşadığı bilinen iyeler çoğunlukla dişidir veya dişi olanları daha saldırgan olarak bilinirler.

<sup>40</sup> Kaynak Kişi; Ayşe Akçınar 12 yaşında bir Türkmen'le evlenmiş bir Kürt, Dede Mahmut'un torunlarından Fazıllar diye bilinen bir aileden, aynı zamanda sınıkcılık/işkeste iye türünden hizmetler de veriyor

<sup>41</sup> Kaynak Kişi; Şükran Akyürek, 45 yaşlarında Ahlatlı, ana dili Türkçe, Okul Müdürü, halk kültürü arşiv sahibi olan bir kimsedir.

Anadolu mitolojisinden varlıkları bilinen Nymphe (Nümfe) akarsu kenarlarında derelerin içinde yaşayan dişi unsurlardı. Bunlar sudan uzak olamıyorlar ve tekin de sayılmıyorlardı. Bunların çok eski hamamlarda gecenin geç saatlerinde yalnız yıkanan kimselere zarar verebileceklerine inanılırdı. Bunlar insanlardan bazı erkekleri kandırabiliyor, onlarla evlenebilir ve hatta çocuklar oluyordu<sup>42</sup> Biz bu bulguları evvelce yaptığımız çalışmalarda su kültürünün bir tezahürü olarak algılıyor eski Türk inanç sistemi kapsamında anlamlandırıyoruz.

Biz değerlendirmelerimizde kara iyeleri bir kefeye koyarken bunları genel olarak bir cin türü kapsamında mütalaa ediyorduk. Şükran Akyürek loğusa anneyi ve balasını cin çarpabileceğini ancak Şubat Karısının cin olmadığı kanaatindedir.

Kara iyelerin tanım ve tasniflerini özelliklerindeki farklılıklarla birlikte tespit edip yansıtabilmek sanıldığından daha zordur. Bu tür nesnelleştirilemeyen varlıklar konusunda kaynaklar doğal olarak duyumlarını açıklamakla yetinmektedirler. Hal bu olunca net teşhislerin konulması için, bu konularda daha çok bilgilerin derlenilip tekrar tekrar değerlendirmeye tabi tutulmaları gerekecektir.

Heloyi aşiretinde diğer birçok yöremizde olduğu gibi Albastı, **Karabasan** olarak da geçer. Kara Kürtçe reşt'dir. Ancak bu rahatsızlık Karabasan olarak bilinir. Ondan korunmak için muhakkak loğusanın yanında bir kimse ona arkadaşlık etmelidir. Ayrıca loğusanın bulunduğu odada kara renkli bir şeyin bulunmaması gerektiğine inanılır.

Doğu Karadeniz'de kendisinden korunmak isteyenleri sorgulayan bir kara iyenin varlığına inanılır. Cinsiyeti bilinmeyen bu iyenin adın ne, ne iş yaparsın, nerelisin, nereden gelirsin. Nereye gidersin gibi 7 sorusuna verilecek cevapların hepsinin "**kara**" ön eki ile başlaması gerektiğine inanılır. Adım Kara Osman, Karamanlıyım gibi.

Karakeçili Türkmenlerinde ölüm olayını çevreye duyurmak için okunan salaya **Su Salası** denir.<sup>43</sup> Tatar Türklerinin halk inançlarına göre gece suya giren **su anası** alabilir. Hamile kadın da gece suya girmemelidir. Su anası onun karnından bebeğini alabileceğine inanılır.<sup>44</sup> Kamizm inancına göre

<sup>42</sup> Kaynak Kişi Dr.Selim Pullu

<sup>43</sup> Yaşar Kalafat, **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları C IX-X** Berikan, Ankara, 2006 s.153

<sup>44</sup> Yaşar Kalafat, **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları, III-IV**, Ankara, 2006, Berikan,s.46

suyun iyesi gündüz dinlenir gece çalışır. Bunun için akşamdan sonra akarsulardan su alınmamalıdır. Su iyesi rahatsız olabilir. Akşam karanlığından sonra akarsudan su alınması zarureti var ise, kabı suya, suyun akış istikametine göre daldırılmalıdır. **Ters** istikamete doğru daldırmak doğru olmaz<sup>45</sup> Gün-gece, ışık-karanlık, ak iye-kara iye zıttıyeti Türk mitolojisindeki “karşı” veya “zıt” anlayışının örnekleridir.

Bekdik/Beydilli Türkmenlerinde “**Davara**” diye bilinen bir cin türü ve “**Enkebit basması**” diye bilinen bir basma türü vardır. İnanca göre bu cin Tanrı tarafından insanların uyarılması için gönderilmiştir. Davara’nın avucunun içi deliktir ve beher elinde 20 parmağı ve ayrıca her ayağında parmak görünümünde 7 parmağı vardır. Geceleri gözlerini yumarak gördüğünden bastığı insan uyansa da onun gözlerinin içini göremez. Bastığı kimsenin dili bağlanır ve basılan kimse besmele bile getiremez. Kocakarıları sevmeyen Davara sadece sarhoşlardan ve delilerden korkar. Çok sataştığı kimselerin başında eşi ile geçinemeyen genç hanımlar vardır. Basması, enkebit basması olarak bilinir ve bastığı kimse rüyadan uyanamaz. Akşamın dar vaktinde uyuyan kimse “beni enkebit bastı” der.<sup>46</sup>

Avucunun içinin delik olması olgusu al karısı, **afagan** ve **karakura** için de geçerlidir. Parmak sayısı, bazı parmakların kemiksiz olması, perdeli parmak sahibi olmak gibi özellikler efsanevi varlık tespitlerdeki özelliklerdendir.<sup>47</sup>

Cadı genellikle kötü kalpli insanların arasını açan kadın kişi olarak bilinirken **cazi/cadı** ise az-çok aynılık gösteren çok kere eş anlamalı çirkin yaşlı kadın anlamındadır. Cadı’nın öldükten sonra hortlayıp ortaya çıktığı üzerinde de durulur.

<sup>45</sup> Yaşar Kalafat, *Altaylar’dan Anadolu’ya Kamizm Şamanizm, Sosyal Antropoloji Araştırmaları*, İstanbul, 2004, Yeditepe, s. 94

<sup>46</sup> Dr. Ali Sayar, *Türkistan ve Horasan’dan Anadolu’ya Bekdik Türkmenleri’nin Kültürü ve Kökleri*, Konya, 2008

<sup>47</sup> Ruh veya iyenin çok tartışılan bir boyutu da onların şekilleridir. Çok kere eş anlamda da kullanılabilen Al Karısı ve Kara kura’nın biçimine dair halk inançlarında tanımlar dolaşır. Kara kura türünden olanların avuçlarının içinin delik olduğu al karısı’nın göğüslerinin yerlere deydiği şeklinde izahlar vardır. Cinler, bir kısmının div/dev olarak bilinirler ve bu tür görünmeyenlerden uzunluğu kilometrelerle anlatılanlar vardır. Görünmeyenler veya istedikleri zaman görünenlerin hepsi için “Gök Ehli” denilmesi ne derece doğrudur, bilemiyoruz. Ancak kut bulmuş ulu yaratılmamış farklı donlara girebilirken, bir takım iyeler bu arada kara iyeler de şekil değiştirebilmektedir. İyelerdeki şekil değiştirme bir merteye olmaktan ziyade doğuştan kendilerine bir vergi, yaratılış bir biçimlerinin bir gereğidir. Halk inançlarında “Ruhların şeklini yalnız Allah bilir” inancı vardır.

Su bahsi cinlerle farklı şekillerde de ilişkilendirilmiştir. Türk kültürlü halklarda şer vakti/güneş battıktan karanlık çöktükten sonra evin eşliğinden dışarı sıcak su dökülmez. Bu kurala uyulmadığı hallerde cinlerin veya onların yavrularının yanabilecekleri ve giderek suyu dökenden intikam alabileceklerine inanılır. Böyle hallerde muhakkak bir zaruret var ise su besmele ile dökülmelidir.

Bu arada konu irdelenirken, dişilikleri üzerinde durulacak güçlerin kendi aralarında ve insanoğlu ile olan alakalarında cinsiyetlerine dair bilgi verilmesi gerekti. İslamî edebiyatta cin, peri, melek olarak geçen güçlerin ak ve kara iyelerle izah edilebilecekleri ayrıca mikroplarla bağlantılarına dair görüşlere değinilmesi icap etti.

Cinler için ruhlar denilmesi doğru bir teşhis olmayacaktır. Şamanizm için bu noktada büyücülük değil cinci demek daha doğru olacaktır.

Sayırsız adından 4004 âdetinin bilindiği ifade edilen Allah'ın sıfatları ile birlikte bilinmeyen hangi esmaları halk inançlarımızda kaynağı bilinmeden yaşamaktadır? Mesela "**Çömçe Gelin**" dişiliğe çağırımı yapar. İran Afşar Türklerinde **Çarşamba Hatun** diye bilinen bir inanç vardır.<sup>48</sup> Bu hatunun evlere girip mutluluk getirdiğine inanılır. "**Godi-Godi**" evsafi ile Yüce varlığı işaret etmektedir. **Nevruz**, sultandır. **Hızır** ise daha ziyade baba veya dededir. Nebatatin erkek ve dişiliğinden söz edebilirken üzerlik söz konusu olunca cinsiyet belirtilmemektedir.<sup>49</sup>

Ural-Batur Destanında **Samrau**, **Humay** ve **Ayhulu** gibi mitolojik kuşlarından bahsediliyordu ki, bunlardan Samrau; **Simurg**,<sup>50</sup> **Semender**, **Zümrüdü Anka** hayrın temsilcisi ve kahramanın yardımcısı olarak

<sup>48</sup> İran Afşar Türklerinde **Çarşamba Hatun** diye bilinen bir inanç vardır. Bu hatunun evlere girip mutluluk getirdiğine inanılır. Bu inancı uyarılama adına Çarşamba günü her evden bir hanım evin duvarına çıkar. Onun bir elinde demir şiş diğer elinde de kavurga vardır. O damın üzerinde şişe bir dikkörtgen çizer İkinci Hanım kavurgayı eker gibi yapar ilgili Türkçe duayı okur ve Nevruz uygulamaları devam eder.

<sup>49</sup> Allah'ın isim ve sıfatlarının yaşayan halk inançlarındaki izleri üzerinde durulurken, halkın bir şekilde kutsiyet attettiği put neviden varlıkların mevcudiyeti ve her iki hususun karıştırılmamaları gerektiği de vurgulanılmalıdır. Bu inanç etimolojisi yapma girişimi şirke geçit vermemeli, görüşündeyiz.

<sup>50</sup> Simurg kaf dağında yaşayan muhayyel bir kutur. Boynu uzun yüzü insan yüzüne benzeyen, tüyleri çok süslü bir kuştur kendisinde her hayvan bir alametin olduğuna inanılır. Efsanesine göre bütün hayvanları avlar onların nesli tükenince sıra çocukların avlanmalarına zamanın peygamberine halk müracaat eder. Peygamberin duası üzerine bu kuş ve nesli yıldırım çarpması sonucu kesilir. Prof. Dr. Ahmet Buran, **Makaleler**, Ankara, 2008, s.57



görünmektedirler. Semender Kuşu belirli bir yaşa gelince göğsünden çıkan bir ateşle yanmakta küllerinden tekrar canlanmaktadır.<sup>51</sup>

Zümrüt Anka tanımlanırken, yeşil Anka olarak da bilindiği, 12-13 m. Boyunda olduğu, Arza eşiyle geldiği, erkeğinin kendisinden önce öldüğü, insanları yediği nedeniyle dışisinin Hz. Hüseyin (r.a.) tarafından öldürüldüğü ifade dilmektedir.<sup>52</sup>

Türk destanlarında ruhu olan varlık olarak nitelenen dağların, halk inançlarında da ruhu olduğuna inanılır. Tasavvuf bilginleri de dağların ruhları olduğu noktasında hem fikirdirler ve bu üç bu noktada ruh ve iyenin aynılığında birleşmiş olmaktadır.

Hüma Kuşu çok yüksekten uçan kanadının gölgesinin düştüğü kimsenin hükümdar olacağına inanılan bu nedenle de Devlet Kuşu olarak da bilinen bir kuştur. Yunus Emre bu kuşun baht devlet getirici fonksiyonlu mistik muhteva yüklü bir kuştur.<sup>53</sup>

Halk inançlarında bir “sahiplilik” kavramı vardı adeta sahibi olmayan bir nesne yoktu. Sahiplerin de sahibi o yüce güçtü. Ayrıca bu güç dilsiz hayvanların öksüz yavruların da sahibi idi.<sup>54</sup> Görünmeyen bir takım varlıklardan ismi cin, iyi saatte olsunlar ve benzeri tanımlarla anlatılanlar bu varlıklar erkek ve dişi olabiliyorlar<sup>55</sup>. Bunlardan farklı cinsiyetten olanlar

<sup>51</sup>Nezaket Hüseyinova, *Qedim Türk Gahramanlık Destanlarının Tipologiyası*, Bakı, 2009, s. 127-128.

<sup>52</sup>Rabbî, *Göklerin Sultanı*, Gayın Yayın, 2009, s.142

<sup>53</sup>“İnayetdur anun işi anlamaz değme bir kişi” “Kim yol bulısardur ana ol kığırur andan yana

Bilgi ki bu hüma kuşu aşukların evletidür” Devlet irdi andan bana hacet degül hüma kuşu”

“Kanı erenler geldi geçti bunla yurdı kondı göçdi

Pervaz urıp Hakk'a uçdı hüma kuşudur kaz degül” Prof. Dr. Ahmet Buran, *Makaleler*, Ankara, 2008, s.27

<sup>54</sup> Sahip anlayışı konusunda da Türk kültürlü halkların eski ve yeni inançları itibariyle bir devamlılığın olduğu söylenebilecektir. Mahowk Kızılderili kabilesinde yaşayan bir özlü söze göre “Unutmayın çocuklarınız sizin değildir. Onu yaratıcıdan ödünç aldınız” Anadolu Türk kültür coğrafyasında çocuk sayısı sorulan bir aile reisi “Allah bağışlarsa” diye söze bağışlar. Ölüm halinde tselli sözlerinde de “Veren Allah alan Allah” denir” İnsanoğlu dünya malının çobanı, hatta kendi vücudunun emanetçisidir.

<sup>55</sup>Halk inançlarındaki sahiplilik inanç algılayışından hareketle “hiçbir şey sahipsiz değildir” diyebiliriz. İslamî anlatım ile “Her şeyin sahibi O yüce varlıktır.” Bu husus şu şekilde ifade edilebilir her şeyin bir sahibi ve sahiplerin de bir sahibi vardır. Kars'ta mağdur edilen öksüz çocuklar veya korunmaya muhtaç ihtiyarlar savunulurken “sahipsiz mi sandın onun da bir sahibi var” denir. Azerbaycan Aşkarlarında ezan sesi duyulan yerlerdeki üzerlik toplanılmaz. Böyle yerlerden toplanılan üzerliğin alındığı yerlere pul/para koyulur. Zira

Tatar Türk mitolojisindeki **Sarı Seç/Sarı Saç** ve **Balk** isimli iye, diğer kara iyelerde olduğu gibi karşı cinsten insanoğlu ile ilişki kurabiliyor, onları sahiplenebiliyorlardı.<sup>56</sup> Bu ilişki teşhisi<sup>57</sup> cinlerin kara iye kabul edilmeleri halinde tüm kara iyeler için geçerli değildi. İyeler sadece insanları sahiplenmiyor mesela gömüleri de sahiplenebiliyorlardı. Sahiplenme ve sahiplenilme sadece kara iyelere mahsus eğildi. Göçmüş bir ulu zata satılarak onun koruması altına giren yaşamayacağına ihtimal verilen çocuk, o ulu zat tarafından korunma adına sahiplenilmiş olunuyordu. O zatın ismi o çocuğa verilebilmektedir. Mesela Ağaverdi ismi ile isim sahibinin Hz. Ali'nin koruması altına girdiğine inanılır.

Sahiplilik konusunda dişi ve erkek iyelerin bilinen bir fonksiyon farklılığı yoktur.<sup>58</sup> İslamiyet'te ruhlar kal-u beladan beri yaratılmışlardı. Eski

---

buraların '**sahipli**' olabilecekleri inancı vardır. Görünmeyen sahiplerin icazete almak için bir saç, kurban gerekir inancı vardır.

<sup>56</sup> Tatar Türk mitolojisindeki diğer dişi ruhlar; **Ciz Tırnak**, Kadın şeklinde bakır burunlu, bakır tırnaklı ve sesi çok gür olan bir varlıktır. Bu sesi ile kuşlar gibi varlıkları öldürebilir. Gecelerin ocak yakan yolcuların ve avcılarının yanına gelir. Onlardan yemek ve yatacak yer ister onlar uyuyunca onları tırnakları ile öldürür

Tatar Türk halk inançlarındaki **Er/Ervah (can/ruh)** ölmüş ata babaların ruhu olup insanlara yardım ettiklerine inanılır.

**Zahmet**; insanlara ölüm gelince kişinin çektiği zahmete ona Zulmet iyesi veriyor. Mısır'da bu ruh **Tanrının Hatunu** olarak biliniyordu.

**Şelma (Şılma)** Hem kadın ve hem de erkek olabiliyor at ve öküzlerin saçlarını örmekten zevk alıyordu

**Kolga Kişi**; Dağ ve nehirleri koruyan ailesi olan bir koruyucu iyedir.

**Eşek**; Tatar Türk mitolojisinde gıybet, kötü söz ve kışkırtıcılığın iyesidir. Hızır İlyas'ın yaptığı olumlu girişimler, yardımların tersini yapısı ile bilinir

**Altı Parmak**; Mısır bölgesinde bunlara Rafaim deniliyordu. Uzun boylu, uzun boyunlu, uzun kol ve bacaklı çok güçlü bu varlıkların Davut Peygamber zamanında yer gömüldüklerine inanılır. **Sarı Öküzün** boynuzu sallamak suretiyle boynuzundaki dünyada depreme yol açışına bu iyenin marazasının yol açtığına inanılır.

<sup>57</sup> Bazen cinlerin sapa yollarda, ıssız yerlerde, geceleri düğününe rastlanır. Uzaktan gelen müzik sesi giderek yaklaşır. Gece yalnız yolculuk yapan kimse bunların arasına karışabilir ve cinler tarafından oynatılabilirler. Böyle kimseler, bu durumlarda ikram edilen herhangi bir şeyi yememelidir. Yemeleri halinde **cinlerin büyüüne** tabi olurlar inancı vardır. Böylece "**Cin Düğünü**" ve "**Cin Sofrası**" tanımları ile tanış oluyoruz. Bunların teşhisinde bacaklarının çarpık, **ters** olduğuna dikkat edilmelidir.<sup>57</sup> Bunların arasına herhangi şekilde karışmış kimse, bir şekilde Enzü besmele çeker ise onların tamamen kayıp olduklarına inanılır. Biz bu tespitleri halkı Alevi İslam Dadalı Türkmenleri ile halkı Şii Caferi İslam olan İğdir bölgesinden yapmıştık

<sup>58</sup> **Baabeddin**, Buhara şehrinin koruyucu piridir. Buradan şehirleri iyelerin sahiplerin olduğunu anlıyor ve kutsal ötügen'i ve "yer - su" yu hatırlıyoruz. Bu iyenin koruyuculuğu celp etmek için onun adına kurban kesiliyor, 9 ekmek sadaka veriliyordu. Baabeddin, Buhara

halkını düşmana karşı koruyor düşmanı zayıf Buharalı'ları güçlü kılıyordu. Günümüzde efsane ve şarkılarda yaşayan bu pir, hayatta olduğu dönemlerde çiftçilik yapılmıştı.

Bu bulgu bize Türkmenistan yatırırları ile ilgili olarak yaptığımız bir tespiti hatırlattı. Aşkabat'ta yatır mezarlarına kala ve kalede yatana da kalanın iyesi/sahibi denilmektedir. Anadolu ve benzeri Türk kültür coğrafyasında gördüğümüz gibi yatırırların bir havzası, haziresi, kutsallığı sahipliliği kabul edilmiş bir alanları vardır. Buradan icazetsiz bir çöp bile alınmaz. Buranın toprağı, ağacının yaprağı suyunun damlasında hikmet aranır. Ulu zatların defnedildiği mekânlara defnedilmek istenilmesi ve mezarlara ulu şahısların mezarlarından toprak getirilmek istenilmesi bu sahipli sahanın sahipliğinden istifade etme inancının bir sonucudur. Yanında vatan toprağı bulundurmak, vatan toprağına hasretlik çekmek vatan toprağını öpmek yer-su bağlantılı sahiplilik inancı ile ilgilidir. "şehitlerin ruhları şehit düştükleri yerlerdedir" esaslandırması açıklamamıza ışık tutacak türdendir. Adeta şehidin kanyıyla sulanan toprak vatandır." İfadesinin farklı söyleniş biçimi

**Baba Dıykan/Bobo Dehhan/Baba İhyân/Dıykan Baba/Dıyhan Baba/Bobo Dehan** Türk kültür coğrafyasının Uluğ Türkistan ellerinde Çiftçilerin koruyucu iyesi piridir. Edebiyata yaşlı bir kimse veya kuş olarak yansımıştır. Sadece çiftçileri korumakla kalmıyor Manas Destanında olduğu gibi kahramanı da koruyordu.(Mehmet Yılmaz "Kırız Mitolojisinde ve Manas destanında Yardımcı Ruhlar" *Erciyes*, S. 266, Şubat 2000, s.6-7)

Bazı yörelerde Döldül'ün seyisinden hareketle **Kamber Ata**, atların piri veya koruyucu ruhu olarak kabul görmüşken bazı yerlerde de kopuzun, dutarın piri olduğu inancı benimsenmiştir. Bu arada **Oysul Ata**/Veysel Karani devenin piri olarak bilinir. Çolpan Ata, koyunların ve **Çıçang Ata** da keçilerin piri olarak bilinir. Konumuz olan koruyucu ruh veya bir kültü bakımından tespitin önemi itibarıyla nebatat, hayvanat ve insanatın olduğu gibi cemadatin da bir piri onu koruyan bir ruhu vardır.<sup>58</sup> Buradan hareketle, "halk inançlarındaki bitkilerin, hayvanların ve insanların bir ruhu oldukları gibi cansız bilinenlerin de nefis anlamında bir ruhları ve onları koruyan kollayan pir anlamında bir iyeleri ruhları vardır." Başka bir ifade ile korunanların ve koruyanların ruhları vardır. Diyebiliyoruz. Özetlemek gerekir ise; toprak ve su üzerinde yaşayanlar, onların duygu, düşünce ve inançlarını yansıtmadaki araçları sadece madde olmama anlamında aynı sınıf içindedirler. Buradan hareketle, komutanların komuta düzeyleri nispetinde mistik değer sahibi olduklarını anlayabiliriz.

**Kayberen**'lerin de pir/ruh bahsi içerisinde yeri vardır. Göze görünmeyen ve yardımcı-koruyucu güç olduğuna inanılan Kayberenler menkıbelerdeki dervişleri getiren vahşi hayvanların genel adıdır. Buna göre; ceylan, geyik yabani koyun kayıp erendirler veya bunların sahibi, koruyucusu olan kimse Kayberendir. Kayberenlerin korudukları kahramanın atları çok kere kayıptan gelirken Doğu Anadolu'da Çıldır'da ve Ahlat'ta efsaneleri yaşayan sudan çıkan atları da anmak gerekecek. Keza "kırk Çitlen" de kayıperen olarak bilinir.

Bu izah üzerinde durduğumuz ruh bahsi itibarıyla yeterli olmamaktadır. Hikmeti sırtına binilen geyikte mi aramalı geyiğe binebilen veya onun sırtına yük vurabilende mi? Anadolu ve Azerbaycan efsanelerinde geyik daha ziyade donuna sık girilebilen bir hayvan olarak bilinir. Manas Destanında Semetey'i de Akmeral emzirmektedir. Bu noktada ulu zat ile geyik özleşir ve geyik kutsiyet kazanmış olur. Bu noktada geyiğin piri veya pir rolündeki geyikten bahsedemeyiz. Öksüz çocuğu yabanda sütü ile besleyen geyik motifi de büyük ölçüde don değişme anlayışı ile izah edilebilir. Süt emziren geyik süt emziren kurt "dişi ruh" kapsamında mı alınmalı, yoksa geyik veya kurt kültürünün dişi tiplemesi olarak mı alınmalı? Bu noktada dinin "ifnayı vücut" olduğunu mu anlamalıyız. Bu hal yaratılışın "tayy-ı mekân" olması halimidir. Bazen cemadat bazen insanat bazen nebatat ve bazen de hayvanat görünümü sergilemek kayıp erenlerin hususiyetimidir

Türk inanç sisteminde iyeler “yardımcı ve koruyucu ruhlar” olarak algılanırken insan hayatının her safhasında insanları ve onlara ait olanları “koruyan” ve “yardım eden” varlıklardan söz etmiş oluyoruz

Gök Tanrı İnanç sisteminde Tanrı'nın yanı sıra Atalar Kültü de vardı. Bu kuvve edebiyatta çok kere Atalar ruhu olarak geçerken, sadece geçmişin erkek bireylerini içermiyordu. Varlığını günümüze taşıyan bu inanç rüyada görünen ölmüş annenin ruhu için de hayır işleme şeklinde yaşıyordu. Hayatta olanların ruhu ile göçenlerin ruhu arasındaki iletişim sadece erkek cinsli olanlara has değildi.

İye inanç ve algılayışı Türk toplumunun geçmişinde kalmış bir hatıra değildi. Medenî, dinî dünya görüşü ve inanışlarının bir parçası olarak da varlığını sürdürüyordu. Türkmenistan resmi bayramlarında kortej habis ruhların muhtemel zararlarına karşı tütsülenirken, inanç sisteminin hâkim olduğu kültür coğrafyasının başka bir yerinde, üst seviyede resmi toplantılardan evvel kara iyelerin imhası adına madeni tok es çıkarılıyordu.

### SONUÇ:

Bizi halk inançlarında ruh konusunu incelemeye yönlendiren amil sadece eski inançların mevcut din yapısı içerisinde almış olduğu şekil değildi. Evvelce vatan duygusunun kutsallığı, şehitlik ve gazilik kavramlarının inanç muhtevası, millî kan ve millî ruh bağlantısı gibi konularda çalışmalar yapmıştık. Bu çalışmalar, Türklerde vatan toprağının kutsallığı inancının eski inanç sistemindeki yer-supla birlikte var olduğunu gösteriyordu. Kutsal Ötüken'in düşman tarafından çiğnenmesi kutsala hakaret olarak kabul ediliyor, Yer-sup için savaşıyor ve bu savaşa katılmış olmak Tanrı tarafından kut ile mükâfatlandırılmayı sağlıyordu. Bu mükâfat, bu dünyadan göçenler ve hayatta kalanlar için de geçerli idi. Zira ruh ölümsüzdü veya ölümden sonra da ruhun varlığını devam ettirdiği inancı vardı.

Kutsal ocağın korunması ev iyesi, ruhu tarafından yapılırken ocak için evin eşiği koruyucu ruhların nöbet yeri iken, kutsal vatan toprakları koruyucu iyelerin top yekûn gücü tarafından korunuyorlardı. Sahiplilik kavramı kutsal vatan toprakları için de geçerli idi. Ana Maykıl olarak edebiyata yansıyan bu iyenin ruhun cinsiyetini bilemiyoruz. Eski Türklerde varlığını Bengü Taş Yazıtlarındaki **Yırçı**'den bildiğimiz bir **Yir Ene/Yer Ana** iyesi vardı. Bu iye yerin ve toprağın sahibi olarak tasavvur edilir. Acaba Ana Vatan, Ana Yurt inancı ile bu tespitin bir bağlantısı kurulabilir mi?

Toprağın vatan olması ata ruhları ile izah ediliyordu. Göçen ve kalan nesiller arasında vatana sahip çıkma noktasında kutsal bir bağ vardı. Ata mezarlarının çiğnenmesine gösterilen hassasiyet ve savaş sebebi sayılması buradan gelmekteydi. Bu inanç zamanla sılayı rahim olarak şekillenecekti. Böylece Ana vatan ve Ata vatan tanımlamalarına mitolojik derinliğimizden yola çıkarak bir temel oluşma imkânı doğmaktadır.